

ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПОЗИТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Исследуется объект позитивного общественно-полезного поведения в уголовном законодательстве Украины, который выступает объективным элементом состава правомерного поведения, а также определяет целенаправленное поведение, служащее фактическим основанием применения уголовно-правовой поощрительной нормы.

In this article the object of the positive public utility behavior in criminal legislation of Ukraine which acts as objective element of lawful behavior composition and also defines purposeful behavior which serves as actual base for application of criminal encouraging norm is under research.

Послідовна реалізація принципів економії кримінальної репресії, соціальної справедливості та гуманізму зумовлює деміфологізацію постулату про встановлення та посилення кримінальної відповідальності та покарання як ефективних правових засобів у запобіганні злочинності. Сучасні кримінально-правові системи поряд із заборонними нормами, що замінюють або доповнюють кримінальне покарання, здебільшого запроваджують заохочувальні норми, що виключають кримінальне переслідування, звільняють від кримінальної відповідальності та покарання, в інший спосіб пом'якшують кримінально-правове обтяження. «Дана тенденція, – зазначає Ю.В. Баулін, – спрямована на пошук інших способів вирішення кримінально-правових конфліктів (не пов'язаних з кримінальним переслідуванням і відповідальністю), виявилась такою глибокою, поширеною в світовому і європейському масштабах, що одержала відображення в документах міжнародно-правового характеру. Так, Комітет Міністрів держав – членів Ради Європи в своїх офіційних рекомендаціях схвалив ідею позасудового урегулювання суперечок, що виникають у зв'язку з вчиненням злочинних діянь»¹. Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції України, де визначені зміст та напрями реформування системи кримінальної юстиції, а саме: гуманізація кримінального законодавства; удосконалення кримінальних процесуальних норм і суміжного законодавства, в тому числі з урахуванням світового досвіду; перебудова організаційно-функціональної структури кримінальної юстиції відповідно до норм реформованого законодавства; реформування процедури досудового розслідування; реорганізація системи органів досудового розслідування, функціональне відмежування їхньої діяльності від діяльності розвідувальних і контррозвідувальних органів; забезпечення ефективності кримінального судочинства; посилення захисту прав та інтересів потерпілих, гарантоване відшкодування завданої злочинною шкоди; створення умов для гуманізації сфери виконання кримінальних покарань; розвиток інституту пробації та розширення застосування відновних процедур і примирення².

Проблемі впровадження і застосування заохочувальних (компромісних) норм у кримінальне законодавство присвятили свої дослідження П.П. Андрушко,

© ХРЯПІНСЬКИЙ Петро Васильович – професор Запорізького національного університету

Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Ю.В. Голик, Л.В. Головка, С.І. Дячук, В.О. Єлеонський, І.Е. Звечаровський, В.Т. Маляренко, С.М. Міщенко, О.В. Наден, Р.О. Сабітов, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, Г.О. Усатий, І.А. Тарханов, В.М. Трубников, Н.Б. Хлистова та інші криміналісти. Втім об'єкт соціально-позитивної поведінки, що утворює об'єктивну підставу застосування заохочувальної кримінально-правової норми, майже не досліджений, щодо його змісту висловлюються суперечливі, іноді взаємовиключні погляди.

Слід визнати недостатнім розв'язання комплексу кримінально-правових проблем, що пов'язані з об'єктом соціально-позитивної поведінки, а отже, метою цієї статті є дослідження об'єкта правової поведінки, що заохочується кримінально-правовими засобами та є одним із елементів складу правомірної поведінки у кримінальному законодавстві України.

Соціально-позитивна поведінка, при всьому розмаїтті її різновидів, як підстава кримінально-правової кваліфікації має визначатися у вигляді складу правомірної поведінки³. Ю.В. Бауліним, С.І. Дячуком, Г.О. Усатим та іншими вченими звертається увага на існування в кримінальному праві складу правомірної поведінки, яка утворюється об'єктом та об'єктивною стороною, суб'єктом та суб'єктивною стороною позитивної поведінки⁴. В новітніх дослідженнях Ю.В. Баулін скоригував розуміння суб'єктивної сторони та запропонував розглядати її як «суб'єктивний контроль», який включає інтелектуальний та вольовий моменти, формування мотивів і визначення цілей правомірної поведінки⁵. На нашу думку, нова позиція є більш виваженою, тому що «суб'єктивна сторона» зазвичай пов'язується із протиправним та винним завданням шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Поділ складу правомірної поведінки на вказані елементи, як і кожний поділ, є умовним. Умовність виділення чотирьох елементів складу правомірної поведінки, та й в цілому його самого, підтверджується тим, що окремих елементів і навіть ознак складу визначається не одним, а кількома фактичними ознаками та характеризує об'єктивну сторону та суб'єктивний контроль водночас. Так, дійове каяття, що передбачене як підстава звільнення від кримінальної відповідальності в ст. 45 КК, характеризує як зміст позитивних посткримінальних дій особи, яка вперше вчинила злочин невеликої або необережний злочин середньої тяжкості, так і суб'єктивний контроль у вигляді визнання своєї вини та щирого каяття. «Тим не менше, – як обґрунтовано зазначає В.О. Навроцький щодо складу злочину, – класифікація ознак складу злочину за елементами дозволяє впорядкувати процес застосування кримінально-правової норми, визначити наявність ознак складу злочину в певній послідовності – від ознак об'єкта і об'єктивної сторони до ознак суб'єкта і суб'єктивної сторони»⁶.

Об'єкт позитивної кримінально-правової поведінки виокремлюється усіма дослідниками. Це слід пояснити тим, що «безоб'єктної» діяльності взагалі існувати не може. Об'єкт – це соціальне явище, предмет матеріального світу або їх окремі якості, на які спрямовується діяльність людини. Знаходження такої діяльності у площині кримінально-правових правовідносин, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину (суспільно-небезпечного посягання), породжує ілюзію про тотожність об'єкта злочину (об'єкту кримінально-правової охорони) та об'єкта правомірної поведінки. Так, відносно обставин, що виключають злочинність діяння, майже аксіоматичною є думка, що об'єктом вчинку, що виключає злочинність діяння, визнається та цінність (благо), якій суб'єкт заподіює певну шкоду для досягнення визначеної суспільно корисної мети⁷. Цей погляд обстоює та

кож С.І. Дячук, на думку якого, об'єктом спричинення шкоди внаслідок виконання обов'язкового наказу як обставини, що виключає злочинність діяння, завжди є відповідний об'єкт кримінально-правової охорони⁸. Визнаючи право дослідників на власне розуміння щодо впливу позитивної поведінки на об'єкти кримінально-правової охорони, принагідно зазначимо, що фактично тут здійснюється певна підміна філософських категорій «об'єкт – засоби діяльності». Заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони виступає засобом, завдячуючи якому здійснюється вплив на об'єкт – інші суспільні відносини, що знаходяться у безпосередній загрозі заподіяння шкоди з боку особи, яка вчиняє суспільно небезпечне посягання, або такі відносини, що вже зазнали повної або часткової руйнації, і особа, яка здійснює позитивну поведінку, спрямовує свої дії на мінімізацію суспільно небезпечних наслідків, затримання особи, яка вчинила злочин, наприклад. Аргументом на користь зазначеного розуміння виступає вимушеність заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Так, в ч. 1 ст. 36 КК зазначається, що «дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання», в ч. 1 ст. 39 КК – «заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами».

Крім того, закон передбачає відповідальність за перевищення меж необхідної оборони (ч. 3 ст. 36 КК), за перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ч. 2 ст. 38 КК), за перевищення меж крайньої необхідності (ч. 2 ст. 39 КК), що свідчить про те, що заподіяння шкоди об'єкта кримінально-правової охорони слід визнавати правовим засобом захисту об'єктів правомірної поведінки. Загальним для суспільних відносин, які знаходяться у безпосередній загрозі заподіяння шкоди або яким певною мірою шкода вже заподіяна, а також тим, що зазнають «санкціонованої шкоди», є те, що як перші, так і другі суспільні відносини поставлені під охорону в кримінальному законодавстві. В ч. 1 ст. 1 КК зазначається, що Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Утім слушною є думка Ю.В. Бауліна, що коло об'єктів кожного виду цих обставин є строго визначеним й неоднаковим для кожного із них⁹. Для вчинків у стані необхідної оборони характерні такі об'єкти правомірної поведінки, як життя, здоров'я, особиста свобода, тілесна недоторканність та майно. Для крайньої необхідності, крім вже зазначених, об'єктами правомірної поведінки можуть виступати непорушність державного кордону, державна таємниця, державна або приватна власність тощо. Таким чином, *об'єктом правомірної поведінки за обставин, що виключають злочинність діяння, доцільно визначити суспільні відносини, які знаходяться у стані безпосередньої загрози заподіяння шкоди або які вже зазнали повної або часткової руйнації у разі вчинення злочину (суспільно небезпечного діяння).*

Більш рельєфно об'єкт позитивної поведінки у кримінальному законодавстві позначається при т. зв. посткримінальній позитивній поведінці. *Об'єктом правомірної посткримінальної поведінки є суспільні відносини, що були знищені або пошкоджені вчиненням злочину*. На відміну від попередніх неправомірних, злочинних діянь особи, які порушили суспільні відносини, що охороняються кримінальним законодавством¹⁰, позитивна посткримінальна поведінка цієї ж особи спрямовується на відновлення суспільних відносин або на мінімізацію їх руйнації. Суспільні відносини, на відновлення яких спрямовується правомірна поведінка, мають сталу внутрішню структуру у вигляді: предмета (об'єкта), суб'єктів (учасників) та змісту (комплексу взаємних прав и обов'язків суб'єктів відносно предмету)¹¹. Позитивно впливаючи на один чи кілька елементів суспільного відношення, порушеного вчиненням злочину, особа, яка здійснює правомірний вчинок, у різний спосіб прагне й нерідко дійсно досягає відновлення первинного, нормального стану взаємодії всіх елементів суспільного відношення. Прямо вказує на відвернення заподіяння шкоди інтересам України, як сукупності суспільних відносин у сфері державного суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України заохочувальна норма ч. 2 ст. 114 КК: якщо особа припинила діяльність з передачі або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представниками відомостей, що становлять державну таємницю, та добровільно повідомила органи державної влади про вчинене. Особа, яка добровільно повідомила правоохоронний орган про незаконне заволодіння транспортним засобом, повернула засіб власнику і повністю відшкодувала завдані збитки у визначеній кримінальним законом спосіб, відновлює нормальні суспільні відносини щодо права володіння, користування та розпорядження транспортним засобом його титульним власником (ч. 4 ст. 289 КК). Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, фактично приводить суспільне відношення, з встановленого законом порядку виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення і пересилання цих засобів та речовин, у стан нормального функціонування. Аналогічно в нормальну площину повертається суспільне відношення із встановленого законом порядку обігу отруйних та сильнодіючих речовин або отруйних та сильнодіючих лікарських засобів, якщо особа здала отруйні чи сильнодіючі речовини або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 5 ст. 321 КК) та ін. Можна погодитися з думкою Г.О. Усатого, який, розглядаючи об'єкт правового компромісу, робить висновок, що *«це те, на що спрямовані дії винної особи, ті відступи від встановленої норми, аномалії, зміни у складному механізмі суспільних відносин, котрі було спричинено злочинним діянням»*¹². Особа, яка вчинила злочин, виконує вимоги компромісних норм з метою відновлення порушеної караним діянням гармонії існуючих суспільних відносин. За допомогою цих дій відновлюються або нормальні умови існування і функціонування суспільних відносин, або усуваються створені злочином перешкоди для діяльності їх учасників, або відновлюються предмети зовнішнього світу, у зв'язку з якими виникли й існували певні суспільні відносини.

Звертає на увагу поява та реалізація такого об'єкта позитивної посткримінальної поведінки, як суспільне відношення з активного сприяння правоохоронним

органам у розкритті злочинів, пов'язаних із визначеним різновидом злочинної діяльності. Складовими зазначеного суспільного відношення, що безпосередньо вказано в ряді заохочувальних кримінально-правових норм (ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321 КК), на нашу думку, є об'єкт – діяльність правоохоронних органів з виявлення та розкриття злочинів. Суб'єктами цього суспільного відношення виступають, з одного боку, держава у формі відповідних правоохоронних органів України, що мають право порушувати кримінальну справу і проводити досудове слідство, а з іншого – особа, яка вчинила злочин. Змістом зазначеного суспільного відношення виступає специфічна відкрита або таємна взаємодія особи і правоохоронного органу з ефективного виявлення та розкриття злочинів, з обов'язковим використанням інформації, предметів, засобів зв'язку та іншого, добровільно наданих особою. Законодавча констrukція відповідних заохочувальних приписів така, що у ч. 2 ст. 255 та ч. 2 ст. 258-3 КК це суспільне відношення є, так би мовити, додатковим об'єктом позитивної посткримінальної поведінки, оскільки оцінюється поряд з іншими соціально-корисними елементами поведінки у формі «добровільної заяви про створення злочинної організації або участь у ній», або «добровільного повідомлення про відповідну терористичну діяльність».

Особливо слід наголосити, що певним часом після вчинення злочину і до призначення покарання особою може здійснюватися цілеспрямована позитивна поведінка на відновлення порушеного злочином суспільного відношення. Відтак її основним об'єктом, як і в вищерозглянутих випадках, буде пошкоджене або зруйноване злочином суспільне відношення, що є об'єктом кримінально-правової охорони. Позитивна поведінка суттєво впливає на кримінальне покарання, що може бути призначене судом. Судом здійснюється дискреційне або імперативне пом'якшення покарання: а) за наявності пом'якшуючих обставин, що свідчать про позитивну посткримінальну поведінку винного: 1) з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину; 2) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди; 3) надання медичної допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину; (пп. 1), 2), 2-1) ч. 1 ст. 66 КК); б) за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного може бути призначене основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, або більш м'який вид основного покарання, не зазначений у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК за цей злочин (ч.1 ст. 69 КК); за наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених пп. 1 та 2 ч. 1 ст. 66 КК, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні підсудним своєї вини, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК (ст. 69-1 КК).

Позитивна пенітенціарна та постпенітенціарна поведінка як різновид посткримінальної соціально-корисної поведінки має своєрідний об'єкт – досягнення цілей кримінального покарання та спрямовується на виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК). Підставою кримінально-правового заохочення виступає бездоганна поведінка і сумлінне ставлення до праці (навчання), які зумовлюють висно-

вок суду про втрату особою суспільної небезпечності¹³. Законодавець формує модель позитивної посткримінальної поведінки, використовуючи двоєдину, універсальну конструкцію «бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці (навчання)». Її зміст охоплює в сукупності дві складові соціально-корисної поведінки особи після вчинення злочину, що враховуються у суді: а) бездоганна поведінка, що полягає у дотриманні загальноєтичних норм і правил поведінки особи у суспільстві, виконанні всіх норм та звичаїв поведінки в родинному колі, трудовому колективі тощо; б) сумлінне ставлення до праці, що характеризує бездоганне ставлення до виконання своїх трудових обов'язків, дотримання правил внутрішнього трудового розкладу, виробничої безпеки, санітарії тощо¹⁴. Універсальність цієї моделі позитивної поведінки полягає у тому, що вона, з незначними модифікаціями, неодноразово використовується як підстава умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, якщо засуджений сумлінно поведінкою і ставленням до праці довів своє виправлення (ч. 2 ст. 81 КК), дострокового зняття судимості, якщо особа зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення (ч. 1 ст. 91 КК) та інших випадках. Однопорядкові якісні характеристики позитивної пенітенціарної та постпенітенціарної поведінки, що відображають «сумлінність», «зразковість», «бездоганність» за змістом є тотожними, та єдине, що їх відрізняє, це час та місце здійснення. Можна припустити, що законодавець ставить знак рівності між «доведенням свого виправлення» та «зникненням суспільної небезпечності особи» як якісними показниками позитивної пенітенціарної або постпенітенціарної поведінки¹⁵. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що спрямованість заохочення (стимулювання) при позитивній пенітенціарній та постпенітенціарній поведінці полягає у чіткому позначенні позитивних критеріїв перед засудженими, які полагати у виправленні засуджених, попередженні вчинення нових злочинів (загальна і спеціальна превенція) та формуванні на цій основі ціннісної установки законослухняної поведінки, що має поглиблюватися та набувати стійкості.

Отже, об'єкт позитивної поведінки у кримінальному законодавстві узгоджується та гармонізується з об'єктом кримінально-правової охорони, насамперед позитивна поведінка має спрямовуватися на запобігання, мінімізацію заподіяння шкоди суспільним відносинам, а у разі знищення або суттєвого пошкодження суспільних відносин у їх відновленні у спосіб, визначений кримінальним законодавством.

Напрямами подальших наукових розвідок заохочення до позитивної поведінки вбачаємо у гуманізації та вдосконаленні кримінально-правових та кримінально-виконавчих засобів стимулюючого впливу на осіб, що мають узгоджуватись із високими міжнародно-правовими стандартами.

1. *Баулін Ю.В.* Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К., 2004. – С. 9. 2. *Про затвердження* Концепції реформування кримінальної юстиції України: Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво Президента України. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7703.html> / 3. *Хряпінський П.* Юридична конструкція складу правомірної поведінки у кримінальному праві // Підприємство, господарство і право. – 2007. – № 8 (140). – С.105–106. 4. *Баулін Ю.В.* Обстоятельства, исключающие преступность деяния: Монографія. – Х., 1991. – С. 136; *Дячук С.І.* Виконання наказу чи розпорядження у кримінальному праві (основні по-

няття, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства): Монографія. – К., 2001. – С. 110; **Усатий Г.О.** Кримінально-правовий компроміс: Монографія. – К., 2001. – С. 37–38. **5. Баулин Ю.В.** Причинение вреда с согласия «потерпевшего» как обстоятельство, исключающее преступность деяния: Монографія. – Х., 2007. – С. 48–49. **6. Навроцький В.О.** Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації: Монографія. – К., 1999. – С. 257. **7. Баулин Ю.В.** Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – С. 175. **8. Дячук С.І.** Виконання наказу чи розпорядження у кримінальному праві (основні поняття, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства): Монографія. – К., 2001. – С. 110. **9. Баулин Ю.В.** Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – С. 176. **10. Тацій В.Я.** Объект и предмет преступления в советском уголовном праве: Монографія. – Х., 1988. – С. 75–76; **Сташис В.В.** Непосредственный объект и его значение для квалификации // Проблемы правоустройства. – 1984. – Вып. 45. – С. 72–73. **11. Общественные отношения.** Вопросы общей теории: Монографія. / Под ред. П.А. Рачкова. – М., 1981. – С. 30–33. **12. Усатий Г.О.** Кримінально-правовий компроміс. – С. 37. **13. Хряпінський П.В.** Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: Навч. посіб. – К., 2008. – С. 105. **14. Хлистова Н.Б.** Кримінологічна функція суду щодо формування суспільно-корисної мотивації: сучасний стан та перспективи // Вісник Академії адвокатури України. – 2008. – № 1(11). – С. 69–70. **15. Голина В.В.** Судимість: Монографія. – Х., 2006. – С. 9–10.